

KISS GY. CSABA

1.

Itt is megismétlem, hogy torzítónak és hazugnak tartom azt a korszakhatárt *rendszer váltásnak* nevezni, amellyel véget ért a kommunista diktatúra, és fő oka, a szovjet megszállás. Az jut eszébe az embernek, talán azért terjedt el nálunk (másutt jóval kevésbé!) ez a kifejezés, mert valamiképpen a folytonosságra utal, amiben persze van némi igazság. Azért térek ki erre, mert épp a nemzeti kérdés és a kisebbségek ügye szoros kapcsolatban van a történelmi fordulattal. Csak két lényeges vonatkozását említem: Magyarországon a kommunista diktatúra idegen megszállást is jelentett, a szovjet birodalom politikája és sajátos érdekei nem tették lehetővé a magyar nemzeti kisebbségek problematikáját fölvetni, ilyen kutatásokkal foglalkozni.

Mindenképpen jelentős változást hozott a nemzetközi – elsősorban angolszász – nacionalizmuskutatások hozadéka, a modern nemzet kategóriájának újszerű megközelítései. Kikerült a nemzet kérdése az eszmetörténet (történet- és politikatudomány) kizárólagos érdekköréből. Ez többek között kulturális antropológiát, szociológiát, művelődéstudományt jelent, interdiszciplinaritást. Új szempontokat.

Elgondolkoztató és kevésbé elemzett jelenség az etnikai *versus* nemzeti kisebbség kategóriájának alakulása. Az etnicitás kérdésének előtérbe kerülése némiképp átértelmezte a nemzeti kisebbségnek azt a fogalmát, amelyet például az első világháborút lezáró békeszerződések használtak. Politikai tekintetben például azt üzeni az etnikai kisebbség terminusa, előszeregettel használják szlovák és román politikusok, hogy nincs kapcsolatban a nemzettel. Innen nézve az etnikum a nemzeti kisebbség lefokozása.

2.

Ha visszatekintek kutatói pályámra, egyfajta fordulat bennem már akkor végbement, amikor (még 1984-ben) összehasonlító irodalomtörténeti kandidátusi disszertációmát befejeztem. Világos lett számomra, hogy engem az irodalmi művek valójában társadalom- és mentalitástörténeti forrásként érdekelnek. És különösen az irodalom szerepe a modern nemzetévtválás folyamatában! Hiszen Közép-Európában a nemzeti identifikációt nagy részben irodalmi művek teremtették meg. Nem tudom most pontosan idézni cseh kortársamat, a néhány évvel ezelőtt elhunyt kitűnő Vladimir Macurát, ő olyasmit írt, hogy a cseh haza először az

irodalomban létezett. Így fordult érdeklődésem az irodalmi nemzetképek és a 19. századi irodalom-irodalmak ilyen olvasása felé.

Ha bizonyos megközelítésben a modern nemzet *elképzelt közösség*, akkor milyen elemekből, hogyan alakult ki ez a képzeletvilág – ilyen és ehhez hasonló kérdések kezdtek foglalkoztatni. A közép-európai nemzeti himnuszok összehasonlításáról nagyon régen (szintén 1984-ben) készítettem első tanulmányomat, utána módszeresen kezdtem foglalkozni ezzel a témával, a kilencvenes évek elején újabb és újabb előadásokat – külföldön és itthon is – tartottam a himnuszokról. Meglepett, hogy milyen pozitív volt a fogadtatásuk. Kiderült, hogy ebben a témában bizonyos fokig úttörőnek számítok. A francia, lengyel, német visszajelzések további munkára ösztönöztek. A himnuszok jelképvilágát tanulmányozva jutottam el a nemzeti jelképek és nemzeti mítoszok tágabb kérdésköréhez, ez lett azután egyetemi kurzusaim egyik visszatérő témája a kilencvenes évek közepétől. Vagyis a közép-európai nacionalizmusoknak ezt a dimenzióját kezdtem vizsgálni, a modern nemzet mítoszait. Természetesen továbbra is összehasonlító megközelítésből. Ez sokat segített abban, hogy átlássa az ember, mennyi képzetünknek, nemzeti mítoszunknak van párhuzama szomszédainknál.

3.

Azzal kezdem, hogy alapvető félreértésnek tartom azt a nemzetközi szakirodalomban és publicisztikában meglehetősen elterjedt fölfogást, miszerint a kommunizmus egyfajta hűtőgépként befagyasztotta volna a nacionalizmusokat, és a diktatúra fölbomlása után olvadtak ki. Ilyen korlátolt elképzelést! Mintha nem akarnák tudomásul venni a brezsnyevi Szovjetunió jelentős oroszosítását, Zsivkov és Ceaușescu szélsőséges sovinizmusát. A totális kommunista diktatúra példátlan kegyetlenséggel bánt a kisebbségekkel. És persze szó sem volt nemzeti függetlenségről Közép-Európában. Hozzáteszem, számomra Közép-Európa az a része a kontinensnek, ahol hasonló módon ment végbe a modern nemzetvé válás folyamata, nagyjából a német és az orosz nyelvterület között.

Átrendeződt a geopolitikai tér. A jelentős politikai változások következtében fölbomlottak térségünk föderatív államai, ezt bizonyos értelemben a nemzetvévélési folyamatok következő szakaszának tekinthetjük. Úgy látszik, tovább folytatódott 1990 után a homogén nemzetállamok kialakulása. Ugyanakkor az európai integráció folyamatában átszíneződött a nemzeti függetlenség fogalma. Nyelvileg majdnem egé-

szen homogén a visegrádi országok közül Lengyelország, Csehország és Magyarország. Szlovákia más eset, tudjuk; ott sem a politika, sem a közvélemény jelentős része nem nézett szembe az önálló állam megszületése óta azzal a ténnyel, hogy számottevő az országban a nem szlovák anyanyelvű népesség. Külön kérdés a cigányság problémája, országokon átívelő civilizációs-szociális és etnikai összetevője van Szlovákiától Magyarországon át Romániáig és Bulgáriáig. Más a helyzet a délkelet-európai térségben. Szlovénia kivételével mindenütt jelentős számú nemzeti kisebbség él. Ebben a térségben is megfigyelhetjük a homogén nemzetállam-építés tendenciáját, ugyanakkor találunk itt jelentős kisebbségi mozgalmakat, politikai pártokat. Macedóniától Romániáig és Bulgáriától Szerbiáig. Mintha nem jutott volna nyugvóra Délkelet-Európában a modern nemzetté válásnak ez a mostani szakasza. Három éve vált el Szerbiától Montenegró, és továbbra sem látszik megoldottnak Bosznia-Hercegovina helyzete. Úgy látszik, mintha 19. századi jelenségek és indulatok folytatódna.

És nem érthető meg maradéktalanul, ami itt történik, a nyugat-európai nacionalizmuselméletek alapján. Jól mutatja ezt, hogy a multikulturalizmus szlogenje a gyakorlatban semmit nem ért el Boszniában, ahol a szerbek (miközben még fél-államiságuk is van!) a szerb nemzet részének tartják magukat, a horvátok a horvátéknak (többségük rendelkezik is kettős állampolgársággal), a bosnyákok pedig nagy erővel építik saját bosnyák nemzeti identitásukat.

4.

Azt gondolom, Közép-Európában az egyik kulcskérdés a nyelvek együttélésének (politikai, jogi) problémája lesz. Az államnyelv, hivatalos nyelv, hivatalos nyelvek kérdése. A nacionalizmus kutatásában pedig a közép- és délkelet-európai térség sajátosságainak a vizsgálata lesz fontos kihívás. Nem lehet ugyanis nyugat-európai szemüvegen át nézni, ami itt történt a 19. és 20. században. Nyilvánvaló, hogy a 21. század globális világában a közösségi identitás korábban kialakult formái sok tekintetben érvényüket veszítik, de megmaradnak a nyelvek. A politikai határokat nem ismerő kommunikáció közegeiben a közös nyelvet használók alkotnak közösséget. Izgalmas kérdés, miként alakulnak az identitásképzés tartalmi és formái a továbbiakban, a tömegtájékoztató és az internet világában. Úgy gondolom, a nemzeti emlékezetközösségek kialakulása, működése, változása fontos téma lesz. Hiszen a korábbiaktól

jelentősen különbözik a kulturális örökség közvetítésének eszköz- és föltételrendszere.

5.

Vajon ma többet tudnak egymás kultúrájáról a közép-európai nemzetek, mint 1989 előtt? A jelenlegi közép-európai nemzeti identitásépítésekben mennyiben van szerepe a szomszédok ismeretének?

Erre egyértelmű a válaszom: nem. Ehhez az állításhoz még közvéleménykutatási igazolást sem kérnék. Ami viszont döbbenetes, a politikai és médiaelitek alacsony tudásszintje e téren. Óriási szerepe volna itt az oktatásnak és a tömegtájékoztatásnak. Fiatal koromban optimistán hittem abban, hogy megváltoztatható ez a helyzet. A kommunizmus alatt úgy gondoltam, a fő magyarázat a szovjet birodalmi szándék *divide et imperá*ja. Ma talán a szűklátókörűség, a nemzeti identitás alakítása az oktatásban mindenütt a historiográfia hagyományos nemzeti narratívájának a nyomán halad. Ezt még érti az ember valamennyire, az alapvető ismeretek bántó hiányát azonban nem. Ebből fakad azután a közömbösség a közös közép-európai érdekérvényesítés iránt. Kinek az érdeke, hogy így van? Semmiképpen nem a miénk.